

Kapitola 2

VÝVOJ A ANALÝZA STRUKTURY NACIONÁLNĚ ČESKÉHO A NĚMECKÉHO DRUŽSTEVNICTVÍ ČESKÝCH ZEMÍ

Následující kapitola představuje hlavní trendy vývoje základních kvantitativních parametrů družstevnictví českých zemí meziválečného období, a to v komparaci jeho jazykově české a německé části.⁸⁸ Analýza je zpracována poměrně podrobně, a to především ze dvou důvodů. Jednak nebyla takto dosud nikdy provedena. Publikované práce se povětšinou zaměřily na kvalitativní vývoj družstevnictví, ovšem právě bez podložení reálnými čísly. Domníváme se však, že právě prací s nimi je možné kvalifikovaně zodpovědět, jak se odlišoval vývoj různých typů družstev (jakou měl dynamiku, jak koreloval s vývojem hospodářského cyklu atd.), jakou měly tyto typy sílu (finanční, ale i členskou, přičemž obojí představovalo pro politické strany potenciálně cenné aktivum).

⁸⁸ Družstva jazykově polská, resp. smíšená jsou z komparace vyjmuta. Zájemce o jejich problematiku odkazujeme na příslušné statistické publikace, ze kterých analýza čerpala. Údaje za polská a smíšená družstva jsou sice vždy obsažena v celkových číslech daného družstevního typu (první tabulka jednotlivých podkapitol), ale již nikoli v komparaci jazykově českého a německého družstevnictví (druhá tabulka téhož). Proto také součty českých a německých družstev ne vždy zcela odpovídají celkovým číslům, protože onen zbytek představují družstva polská, případně jazykově smíšená.

Současně je výzkum vývoje různých družstevních typů klíčovým předpokladem analýzy jejich provázání s politickými stranami, protože prostřednictvím svazů můžeme identifikovat vazby různých politických subjektů, respektive směrů a různých druhů družstev. Takto zpracované statistické údaje jsou východiskem pro kapitolu 5 o družstevních svazech a umožňují verifikovat, či naopak problematizovat dosavadní interpretaci, podle které bylo družstevnictví mezi politickými stranami rozděleno v zásadě oborově (tj. například sociální demokracie se soustředila primárně na družstva konzumní, zatímco agrárníci na družstva zemědělská a živnostenská strana na družstva obchodníků). Umožní tedy identifikovat, jak dominantní byl vliv těchto subjektů v jednotlivých složkách družstevnictví, případně do jaké míry se zájmy politických stran v jednotlivých segmentech družstevnictví překrývaly.

VÝCHOZÍ SITUACE PŘED PRVNÍ SVĚTOVOU VÁLKOU

Družstva představují komplexní, a přitom velmi rozmanitý ekonomický fenomén. Protože je úkolem družstva „řešit společný problém [členů] ekonomického charakteru založením vlastního podniku“, vznikala družstva postupně prakticky ve všech oblastech ekonomické, ale i sociální, kulturní a jiné lidské činnosti. V českých zemích mělo družstevnictví tradici sahající až do závěru 40. let 19. století, kdy bylo založeno několik prvních potravních spolků, předchůdců konzumních družstev (pouhých pár let po prvním moderním družstvu v anglickém Rochdale), které však neměly dlouhého trvání. Poté se rozvoj družstev odehrával postupně ve třech vlnách.⁸⁹

První vlna, trvající od konce 50. let 19. století, byla tvořena úvěrními družstvy – záložnami, které se během několika

⁸⁹ Vývoj družstevnictví v českých zemích do první světové války byl předmětem recentně vydané studie, na tomto místě bude tedy pouze základně nastíněn. Blíže viz SLAVÍČEK, J. Družstevnictví v českých zemích, op. cit.

následujících desítek let etablovaly jako velmi silné a úspěšné finanční instituce. Jednalo se o družstva podle německého vzoru propagovaného saským sociálním reformátorem, právníkem a politikem Hermannem Schulze-Delitzschem, která se již přibližně o dekádu dříve začala rozvíjet v Sasku a posléze v německých zemích. Záložny typicky sdružovaly středostavovskou klientelu z (malo)měst s agrárním zázemím, kde dosud chyběl přístup k levnému a dostupnému úvěru. Tato nová družstva těžila ze vzájemné znalosti členů a vedení záložen, což na jedné straně zásadně snižovalo transakční náklady (na posouzení důvěryhodnosti žadatele o úvěr), na druhé straně zvyšovalo kredibilitu záložny u členstva (založené minimálně v počátcích zejména na „dobrém jméně“ lidí ve vedení ústavu, což ostatně obvykle byly místní elity). Ačkoli vznikaly v obou hlavních etnických skupinách českých zemí, byly to především záložny české, které určovaly směr. Jejich finanční síla byla několikanásobně vyšší než záložen jazykově německých. Ostatně i v dobovém kontextu byly dlouho vnímány jako jediné reprezentantky nacionálně českého kapitálu, v protikladu nejen k většině bank, ale i vůči spořitelnám, které byly naopak považovány v zásadě za ústavy německé. Rozvoj záložen byl úspěšný a v dlouhodobém pohledu kontinuální (byť se na něm krize, jež vyvstala roku 1873, samozřejmě částečně odrazila).

Druhou skupinu tvořila konzumní družstva (později byla nazývána také spotřební), obstarávající prodej potravin a základních životních potřeb svým členům. Tradice konzumního družstevnictví sahá k již výše zmíněnému spolku založenému v roce 1844 v Rochdale, který je považován za první družstvo moderního typu. Principem konzumního družstevnictví byl společný nákup základních potravin a životních potřeb (první úspora tedy pocházela z množstevní slevy), které byly družstvem následně prodávány členům (druhá úspora vznikala vyřazením maloobchodníka a jeho profitu). Postupem doby, jak družstva, jejich členstvo a finanční síla rostly, začaly být budovány i družstevní výroby či zakládány společné nákupní společnosti.

Růst konzumních spolků v Británii a následně v západní Evropě byl velmi rychlý, v českých zemích měl oproti tomu několik dekád zpoždění. Po již zmíněných prvních nesmělých (a neúspěšných) pokusech z konce 40. let došlo k velkému boomu konzumních spolků v první polovině 70. let 19. století. Velkou roli v tom hrálo nadšení ze zdánlivě spektakulárního rozvoje pražského spolku *Oul* pod vedením Františka Ladislava Chleboráda, podle jehož vzoru vznikly doslova stovky podobných družstev. *Oul* zažil neuvěřitelně rychlý start a expanzi, která však, jak se záhy ukázalo, nebyla postavena na solidních základech. Již po pár letech se spolek dostal do obtíží a v polovině 70. let musel likvidovat. Stejně špatně dopadly stovky dalších podobných družstev, z velké vlny jich nakonec zůstalo na konci 70. let jen několik desítek, a to převážně malých a nepříliš prosperujících. Krach *Oulu*, při kterém mnoho lidí přišlo o veškeré prostředky, zdiskreditoval na přibližně dvě následující desetiletí konzumní družstevnictví v očích široké veřejnosti, zejména dělnických kruhů z Prahy a jejího okolí. Nová zakladatelská vlna konzumních družstev začala až na přelomu 80. a 90. let 19. století a byla součástí třetí zakladatelské vlny družstevnictví v českých zemích jako takového (viz dále). Tentokrát se však již jednalo o stabilní a zdravý růst. Členskou základnu tvořili většinou dělníci, ale částečně také úřednictvo a zemědělci (obvykle tzv. kovorolníci). Krom nákupu zprostředkovala konzumní družstva svým členům i tzv. úsporné vklady, tedy možnost ukládat si u družstva peníze na úrok (místo například u záložen či bank).

Funkční a plnohodnotná družstevní struktura byla v českých zemích dotvořena třetí zakladatelskou vlnou, trvající od konce 80. let 19. století zhruba do první poloviny 20. let 20. století. V této masivní vlně vznikaly tisíce nových družstev desítek nových typů. Bylo to umožněno zrychlenou hospodářskou a sociální modernizací českých zemí, jejichž stále větší část obyvatelstva se zapojovala do plně tržní ekonomické činnosti, a v nichž se rovněž dotvořila plnohodnotná sociální struktura zejména jazykově českého obyvatelstva. V úvěrním družstevnictví se objevily nové typy ústavů, a to tzv. kampeličky neboli raiffeisenky. Byla

to malá úvěrní družstva organizovaná podle německého vzoru propagovaného pruským družstevním reformátorem Friedrichem Wilhelmem Raiffeisenem. Nacházela se typicky na vesnicích, jejich klientelu tvořily spíše nižší, částečně i střední vrstvy. Kampeličky byly podstatně kapitálově slabší než záložny, soustředily se na krátkodobější osobní úvěry menšího objemu, přijímaly nejdrobnější úspory od širokých venkovských vrstev. Svou extrémní lokální zakotveností a většinou neplacenými funkcemi maximalizovaly výhodu nízkých transakčních nákladů (která fungovala už u záložen). Kampeliček vznikly během přibližně dvou dekád doslova tisíce.

V rámci třetí zakladatelské vlny od 90. let však vznikaly rovněž stovky, respektive tisíce nových neúvěrních družstev. Jednalo se o jejich nejrůznější druhy – širokou paletu družstev zemědělských (skladištní, zpracovatelská, dobytkářská a další) a živnostenských (především nákupních, prodejních a výrobních), ale rovněž stavebních a dalších. V podstatě to znamená, že před první světovou válkou již takřka neexistovalo významnější odvětví ekonomické činnosti, ve kterém by se družstva ve větší či menší míře neangažovala (krom logických výjimek typu zbrojního průmyslu apod.). Pokud se poté v první republice objevovaly ve velké míře nové typy družstev, bylo to pouze v nově se rozvíjejících oborech. Nejtypičtějším příkladem byla elektrifikace, která po první světové válce nabrala na tempu.

Vývoj nacionálně českého a německého družstevnictví v českých zemích vykazuje – vedle základních shod vyplývajících z povahy družstev a jejich funkcí – jednu signifikantní odlišnost. Tou je role družstev v nacionálním soupeření, jehož projevem byla česká hospodářská emancipace a hospodářský nacionalismus. Pro české etnikum sehrála družstva v tomto smyslu ve 2. polovině 19. století a v prvních desetiletích 20. století nezastupitelnou roli. Byla jedním z instrumentů pozdvihnutí úrovně ekonomiky a sociálně dosud inferiorního etnika zdola, a tím i nositelem rostoucího nacionálního sebevědomí, které bylo po několika dekádách oficiálním programem české politické reprezentace. Nic z toho

v zásadě nepotřebovalo německé etnikum, které bylo v českém prostoru dosud dlouhodobě ekonomicky a sociálně superiorní. Řečeno jinak, pro Čechy představovala družstva jednoho z nositelů hospodářské a politické emancipace, jejíž oba aspekty byly vnímány jako dvě strany téže mince. Pro české Němce však byla družstva řadu desetiletí primárně – a možná pouze – hospodářskými nástroji k pozdvihnutí sociální a hospodářské úrovně nižších vrstev (paradoxně tedy družstva pojímali daleko více než Češi v jejich původních ekonomicko-sociálních rolích). V tomto smyslu je příznačné, že zatímco v konzumních spolcích, které byly organizacemi chudšího, zejména dělnického obyvatelstva, mělo německé etnikum dlouho navrch, v záložnách, které byly reprezentantem emancipaci táhnoucích středostavovských vrstev, dominovali od počátku Češi. Čeští Němci začali napodobovat výrazné sepětí družstevnictví s nacionální politikou až po změně poměrů v roce 1918, kdy se najednou ocitli v nevýhodné situaci menšiny, a v tomto provázání obecně vzato nebyli (navzdory například příběhu družstva *Kreditanstalt der Deutschen*) zdaleka tak efektivní.⁹⁰

TYOLOGIE PRVOREPUBLIKOVÉHO DRUŽSTEVNICTVÍ

Členění družstev do různých kategorií je nesnadné, neboť používaná terminologie i klasifikace se v průběhu desetiletí měnily a struktura byla stále komplikovanější, od 30. let rozlišovala oficiální statistika bezmála sto různých kategorií družstev.⁹¹ Přebírat toto členění není účelné, neboť jeho struktura je příliš detailní, a množství parciálních kategorií je pro záměry této publikace přeexponované. Drtivá většina odborné literatury trpí opačným deficitem – družstva rozlišuje pouze do několika hlavních kategorií

⁹⁰ Velmi důležitý prvek, který mají naopak nacionálně české a německé družstevnictví společné, je jejich rostoucí provázání s jednotlivými politickými ideologiemi, resp. masovými politickými stranami od 90. let 19. století, jehož hloubka se stále zvětšovala. Jeho projevy v meziválečném období byly předmětem našeho výzkumného projektu.

⁹¹ Srv. *Neúvěrní družstva v republice Československé v roce 1930*. Praha 1935.

(například konzumní / spotřební,⁹² peněžní, bytová) a nepostihuje tak jejich velkou adaptibilitu a proměnlivost. Dobově se prvorepubliková družstva v zásadě členila podle čtyř kritérií.

1. Družstva se dělila podle převažující profese, respektive typu obživy většiny členů. Toto nejstarší kritérium, užívané oficiálními statistikami již od 90. let 19. století, rozlišuje družstva zemědělců, živnostníků (k nimž někdy bez odlišení řadí výrobní a obchodní družstva dělnická) a družstva ostatní, tedy osob nespádajících do žádné ze dvou předchozích kategorií. Sem řadí družstva úřednická, ale rovněž například legionářská a „obecně prospěšná“, stejně jako některá družstva „kapitalistická“⁹³ a družstva vzniklá přetvořením z tradičních spolků či sdružení, například některé měšťanské pivovary či lázně. V některých případech vytváří ještě velmi důležitou podskupinu družstev dělnických, bohužel ovšem v menšině případů, takže pro vytvoření časové řady je tato kategorie nerekonstruovatelná. Zatímco v šetření z roku 1919 jsou některé subkategorie živnostenských družstev označeny jako „dělnické“, v roce 1930 již toto odlišení zcela chybí – vyčleněny jsou podle převažující profese členů pouze skupiny zemědělská, živnostenská a ostatní, podobně jako v šetření z roku 1937, kde ale naopak k těmto třem přibyla kategorie převažující profese dělnické.

2. Dělicí linie v družstevnictví probíhaly podle jednacích řečí (v praxi se to ovšem v drtivé většině případů krylo s nacionální orientací). Dominantními skupinami v českých zemích byla družstva s jednacím řečí českou a německou, logicky podstatně menší byla skupina polská, družstva se smíšenou jednacím řečí byla výjimkou. Stejně jako u předchozího dělení, i v tomto případě

⁹² V tradičním označení toho typu družstev bylo užíváno adjektivum konzumní, v letech první republiky se začal objevovat termín spotřební družstva, který převládl po roce 1945. V této publikaci užíváme oba termíny synonymicky.

⁹³ Družstva „kapitalistická a obecně prospěšná“ jsou v československých statistických pramenech pojmy detailně nedefinované. Představují „zbytkovou“ kategorii družstev, která se do předchozích, jasně vymezených kategorií nehodila. Nacházíme mezi nimi pivovary, cihelny, tiskárny, spediční firmy apod., ale také „servisní“ družstva velkých průmyslových podniků či jejich seskupení.

narážíme na problémy s komparací údajů v časových řadách. Pro rok 1937 je totiž rozdělení neúvěrných družstev podle převažujícího jazyka u některých typů velmi hrubé a zahrnuje pouze hlavní kategorii (například pouze veškerá družstva živnostenská), a to ještě pouze pro území celé republiky.

3. Družstva se dělila podle oboru činnosti. V tomto ohledu se detailnost strukturování postupně výrazně zvyšovala, takže bylo ve 30. letech již rozlišováno kolem zmíněných sta typů. Toto řazení odpovídalo systematickému seznamu povolání, který byl vytvořen pro sčítání lidu v roce 1930 a umožňuje například vyjádřit podíl zaměstnanců družstev na celkovém počtu pracovníků v daném oboru. Oproti tomu v roce 1919 rozlišovalo šetření jen asi 30 typů neúvěrných družstev. I to je však pro potřeby této práce příliš detailní.

4. Konečně se družstevnictví štěpilo také podle politické orientace. To se v zásadě týkalo pouze družstev českých a německých, která se sdružovala do velkého množství svazů více či méně úzce navázaných na hlavní politické strany. Naopak družstva další, zejména polská, preferovala sdružení do jednoho či dvou svazů k dosažení co největšího vlivu. Tuto štěpicí linii oficiální statistiky nesledovaly, neboť formálně dodržovala družstva zásadu politické neutrality. Napojení na politické strany tak lze vysledovat v podstatě pouze z materiálů jednotlivých družstev (což by bylo badatelsky nesmírně obtížné) nebo podle uváděných počtů družstev jednotlivých svazů. Jelikož členění družstev do svazů a jejich napojení na politické strany je předmětem dalších kapitol, bude tento aspekt nyní ponechán stranou.

Pro účely zkoumání vývoje družstevnictví pohledem moderních hospodářských a sociálních dějin bylo nutné vytvořit vlastní klasifikaci, která družstevnictví kategorizuje dostatečně podrobně, ale současně slučuje do větších skupin přespříliš subtilní kategorie užívané oficiálními statistikami. Při stanovování členění družstev jsme postupovali následovně. Především zachováváme funkční kategorii družstev úvěrných, která členíme na záložny (typ Schulze-Delitzsch) a kampeličky neboli raiffeisenky (typ Raiffeisen).